

ADAM SMITNING “KO‘RINMAS QO‘L” NAZARIYASINING HOZIRGI RAQAMLI IQTISODIYOTGA TA’SIRI

Kambaraliyeva Intizor Suxrobovna - Termiz davlat universiteti, Iqtisodiyot fakulteti, 2-kurs kambaraliyevaintizor@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Adam Smitning “ko‘rinmas qo‘l” nazariyasining hozirgi raqamli iqtisodiyot sharoitida amal qilish mexanizmi chuqur nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi klassik bozor nazariyasining **platformalashgan, ma’lumotlarga tayanuvchi, tarmoq effektlari kuchli va algoritmlar vositasida boshqariladigan bozorlarda** qay darajada ishlashini aniqlashdan iborat. Maqolada tarixiy-mantiqiy, komparativ, institutsional hamda tahliliy yondashuvlardan foydalanildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Smit ilgari surgan erkin raqobat, individual manfaat va umumiy farovonlik o‘rtasidagi bog‘liqlik raqamli iqtisodiyotda to‘liq inkor etilmaydi. Aksincha, elektron tijorat, raqamli to‘lovlar, onlayn xizmatlar va innovatsion platformalar tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, bozorlarga kirishni yengillashtirish hamda innovatsiyani jadallashtirish orqali “ko‘rinmas qo‘l”ning zamonaviy ifodasini yuzaga keltirmoqda. Biroq raqamli bozorlarda **tarmoq effektlari, ma’lumotlar ustunligi, switching costs, gatekeeper-lik va platformalar markazlashuvi** kuchaygani sari bozorning o‘z-o‘zini tartibga solish qobiliyati cheklanadi. Shu sabab maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida “ko‘rinmas qo‘l” samarali ishlashi uchun **raqobat siyosati, algoritmik shaffoflik, ma’lumotlar muhofazasi, portativlik va institutlarning faol ishtiroki** zarurligi asoslab beriladi. O‘zbekistonning raqamli transformatsiyasi misolida esa bozor tashabbusi bilan davlatning aqlli tartibga solish mexanizmlari uyg‘unlashgandagina barqaror iqtisodiy samara yuzaga kelishi ko‘rsatib beriladi. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi, elektron tijorat bozorining o‘sishi va IT xizmatlari eksportidagi ijobiy dinamika mazkur xulosani amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Kalit soʻzlar: Adam Smit, koʻrinmas qoʻl, raqamli iqtisodiyot, platforma iqtisodiyoti, tarmoq effekti, maʼlumotlar iqtisodiyoti, elektron tijorat, bozor qudrati, raqobat, switching costs, gatekeeper, algoritmik boshqaruv, Oʻzbekiston, raqamli transformatsiya.

KIRISH

Iqtisodiy tafakkur tarixida **Adam Smit** bozordagi oʻz-oʻzini tartibga solish mexanizmini eng chuqur izohlagan mutafakkirlardan biri hisoblanadi. Uning **“koʻrinmas qoʻl”** gʻoyasi mohiyatan shuni anglatadiki, erkin bozor sharoitida oʻz manfaatini koʻzlab harakat qiluvchi subyektlar narx signallari, raqobat va talab-taklif orqali bilvosita jamiyat manfaatiga ham xizmat qilishi mumkin. Mazkur yondashuv klassik liberal iqtisodiyotning metodologik tayanchiga aylandi. Ammo XXI asrga kelib iqtisodiy faoliyatning tobora katta qismi **raqamli platformalar, sunʼiy intellekt, maʼlumotlar bazalari, algoritmik vositachilik va onlayn xizmatlar** orqali amalga oshirilayotgan bir sharoitda ushbu nazariyani qayta talqin qilish ehtiyoji paydo boʻldi. Chunki raqamli bozorda tovar yoki xizmatning oʻzi emas, koʻpincha **foydalanuvchi maʼlumoti, platforma infratuzilmasi, tarmoq hajmi va algoritmik ustunlik** asosiy iqtisodiy resursga aylanmoqda.

Hozirgi raqamli iqtisodiyotning oʻziga xosligi shundaki, u anʼanaviy bozorga qaraganda tezroq kengayadi, chegaralarni nisbatan tez buzadi va koʻp hollarda **“gʻolib hammasini oladi”** tamoyiliga yaqinlashadi. OECD tahlillariga koʻra, raqamli bozorlarda bozor qudratini shakllantiruvchi asosiy omillar qatoriga **tarmoq effektlari, masshtab va koʻlam iqtisodi, maʼlumotlar ustunligi, switching costs hamda koʻp tomonlama bozor tuzilmalari** kiradi. Ayrim hollarda platforma foydalanuvchi uchun **“bepul”** xizmat koʻrsatadi, biroq aslida qiymat foydalanuvchining eʼtibori, vaqti va maʼlumoti orqali oʻzlashtiriladi. Demak, narxning oʻzi raqamli bozor samaradorligini ifodalovchi yetarli indikator boʻlib qolmaydi. Aynan shu yerda Smit nazariyasi yangi iqtisodiy muhit bilan toʻqnashadi: klassik bozorda narx markaziy signal boʻlgan boʻlsa, raqamli bozorda **maʼlumot va algoritmik nazorat** markaziy kuchga aylanadi.

Mavzuning dolzarbligi O‘zbekiston tajribasi bilan ham yanada kuchayadi. Prezidentning PF-6079-son Farmoni bilan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi tasdiqlangan bo‘lib, unda raqamli ta’lim, elektron hukumat, raqamli industriya va telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. 2024-yilda hukumatga qarashli manbada O‘zbekistonda **50 dan ortiq marketplace** ro‘yxatdan o‘tgan va ular aylanmasi **300 million AQSh dollariga** yetgani, 2027-yilgacha bu ko‘rsatkichni **1 milliard dollarga** yetkazish kutilayotgani qayd etilgan. Shu bilan birga, 2025-yilgi AQSh savdo qo‘llanmasi O‘zbekistonning kengroq **2024-yil elektron tijorat bozorini 1,2 milliard AQSh dollari**, ya’ni chakana savdoning **3,8 foizi** deb baholaydi. Bu ikki ko‘rsatkichning farqi shuni ko‘rsatadiki, “marketplace aylanmasi” va “umumiy elektron tijorat bozori” bir xil tushuncha emas; ilmiy tahlilda aynan mana shu farqni ajratish zarur. Raqamli iqtisodiyotga oid bunday tafovutlar nazariyani amaliy ma’lumotlar bilan uyg‘un tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, global raqamli makonning kengayib borayotgani mavzuni yanada muhim qiladi. ITU ma’lumotiga ko‘ra, 2024-yilda dunyoda **5,5 milliard kishi**, ya’ni jahon aholisining **68 foizi** internetdan foydalangan. Bu ko‘rsatkich raqamli bozorlar endi iqtisodiyotning chekka qatlami emas, balki uning markaziy strukturasi aylanib borayotganini anglatadi. Shunday sharoitda Adam Smit nazariyasining raqamli iqtisodiyotdagi amal qilish chegaralarini aniqlash nafaqat nazariy, balki amaliy siyosat, raqobatni himoya qilish, platforma boshqaruvi va iqtisodiy modernizatsiya nuqtai nazaridan ham dolzarb vazifadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Raqamli iqtisodiyot va uning bozor mexanizmlariga ta’siri so‘nggi yillarda xalqaro hamda mahalliy ilmiy adabiyotlarda faol muhokama qilinmoqda. Xususan, OECD raqamli bozorlarda bozor qudrati tushunchasi an’anaviy tovar bozorlari bilan taqqoslaganda sezilarli darajada murakkablashganini, bunda ayniqsa **network effects, lock-in, switching costs va data concentration** asosiy omillar ekanini ko‘rsatadi. UNCTAD esa 2020–2024 yillar oralig‘ida qabul qilingan yangi raqamli siyosat choralari **uchdan biridan ko‘prog‘i** aynan **raqamli xizmatlar, elektron tijorat**

va platforma bozorlariga qaratilganini ta'kidlaydi; rivojlangan mamlakatlarda bu choralarning yarmidan ko'prog'i yirik platformalarning **data-related abuses**ni cheklashga yo'naltirilgan. Bu faktlarning o'zi raqamli iqtisodiyotda "ko'rinmas qo'l" avtomatik tarzda muvozanat hosil qilmayotganini ko'rsatadi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar orasida ham raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi, elektron tijoratning kengayishi va korxonalar raqobatbardoshligiga ta'siri yuzasidan qator ilmiy ishlanmalar mavjud. Masalan, **Dilnoza Shadmankulova** raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillarni statistik ma'lumotlar asosida tahlil qiladi va huquqiy muhit, infratuzilma hamda inson kapitalining hal qiluvchi rolini alohida ta'kidlaydi. **Jonibek Ravzatov** esa raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini oshirish yo'llarini ko'rib chiqib, raqamli transformatsiya biznesning bozordagi moslashuvchanligini kuchaytirishini asoslaydi. **Firangis Mustafayevaning** elektron tijorat tizimlarining joriy holatiga bag'ishlangan tadqiqoti esa O'zbekistonda raqamli savdo mexanizmlarining institutsional va amaliy shakllanish jarayonini yoritadi. Ushbu ilmiy qarashlar Smitning klassik nazariyasini bevosita tahlil qilmasa-da, uning bugungi raqamli bozorlardagi transformatsiyasini tushunish uchun muhim empirik va institutsional asos yaratadi.

ASOSIY QISM

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, **Adam Smitning "ko'rinmas qo'l" nazariyasi raqamli iqtisodiyotda qisman amal qiladi, biroq u klassik ko'rinishidan sezilarli darajada farqlanadi.** Birinchi navbatda, raqamli texnologiyalar bozorning tranzaksiya xarajatlarini keskin kamaytirdi. Elektron tijorat, raqamli to'lovlar, onlayn logistika, qidiruv tizimlari va raqamli marketing vositalari xaridor bilan sotuvchi o'rtasidagi masofani qisqartirdi, axborot qidirish xarajatlarini pasaytirdi va ayrim yo'nalishlarda bozorga kirish to'siqlarini yumshatdi. Jahon banki O'zbekiston kabi quruqlik bilan chegaralangan mamlakatlar uchun elektron tijoratni inklyuziv o'sish, global qiymat zanjirlariga integratsiya va yoshlar bandligini oshirish omili sifatida baholaydi. Demak, tadbirkor o'z foydasini ko'zlab raqamli maydonga kirganida, u ko'pincha bilvosita ravishda iste'molchi uchun qulaylik, tezlik va tanlov

imkoniyatlarini ham kengaytiradi. **Bu jihatdan qaralganda, “ko‘rinmas qo‘l”ning samaradorlikka asoslangan mantig‘i raqamli makonda ham saqlanib qolgan.**

Ikkinchi muhim jihat shundaki, raqamli iqtisodiyot innovatsion raqobatni kuchaytiradi. OECD Digital Economy Outlook 2024 hisobotida sun‘iy intellekt, yangi avlod tarmoqlari, immersiv texnologiyalar va raqamli xizmatlar iqtisodiy o‘shishning yangi drayverlari sifatida tavsiflanadi. Firma o‘z manfaatini ko‘zlab yangi ilova, servis, fintech yechim yoki platforma yaratadi; natijada raqamli bozorda xizmat sifati yaxshilanadi, foydalanuvchi tajribasi boyiydi va iqtisodiyotda yangi qiymat zanjirlari paydo bo‘ladi. Bu holat Smit tasvirlagan individual manfaat va umumiy foyda o‘rtasidagi aloqaning yangi texnologik ifodasidir. Ayniqsa dasturiy mahsulotlar, freelancing, raqamli xizmatlar eksporti va onlayn savdo segmentlarida ochiq kirish xarajatlarining nisbatan pastligi bozor mexanizmining faol ishlashiga sharoit yaratadi.

Biroq aynan shu nuqtada nazariyaning zaif tomoni ham yuzaga chiqadi. Raqamli bozorlarda barcha ishtirokchilar bir xil sharoitga ega emas. Platforma foydalanuvchilar soni ortgan sari uning qiymati yana oshadi, foydalanuvchilar ko‘p bo‘lgani sari ko‘proq ma‘lumot yig‘iladi, ko‘proq ma‘lumot esa algoritmni yanada takomillashtiradi. Natijada yirik platforma kichik raqibga nisbatan **o‘z-o‘zini kuchaytiruvchi ustunlikka** ega bo‘ladi. OECD bunday holatni bozor qudratining raqamli shakli sifatida ko‘rsatadi: **strong network effects, single-homing va switching costs** birgalikda yangi kiruvchilar uchun bozorda barqaror raqobat yaratishni qiyinlashtiradi. Demak, klassik nazariyadagi erkin kirish va ko‘plab sotuvchilar tamoyili raqamli maydonda ko‘pincha buziladi. **Bu yerda “ko‘rinmas qo‘l” emas, balki “ko‘rinadigan platforma nazorati” ishlay boshlaydi.**

Raqamli iqtisodiyotda narx mexanizmining o‘zi ham yetarli indikator emas. Smit davrida tovarning bozordagi narxi resurslar taqsimoti uchun markaziy signal vazifasini bajargan. Hozir esa ko‘plab platformalar iste‘molchiga “nol narx”da xizmat ko‘rsatadi, lekin reklama joylashtirish, ma‘lumot yig‘ish, algoritmik tavsiya va komissiya siyosati orqali katta iqtisodiy qiymat oladi. Foydalanuvchi oddiy xaridor emas, u ayni paytda **ma‘lumot ishlab chiqaruvchi resursga** ham aylanadi. Shu sababli raqamli bozor

samaradorligini faqat narxlar pasayishi bilan o‘lchash ilmiy jihatdan noto‘g‘ri. Bu nuqtada “ko‘rinmas qo‘l” nazariyasining yangi cheklovi yuzaga chiqadi: bozor natijasining ijtimoiy foydasi endi faqat erkin ayirboshlash bilan emas, balki **ma’lumotlarning kim qo‘lida va qanday tartibda jamlanishi** bilan ham belgilanadi.

O‘zbekiston misolida bu masala ayniqsa qiziqarli. Bir tomondan, mamlakatda raqamli iqtisodiyot bo‘yicha ijobiy dinamika mavjud. Jahon banki ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekistonning **IT-enabled services eksporti 2017-yildagi 600 ming AQSh dollaridan 2022-yilda 140 million AQSh dollariga ko‘tarilgan**. Biroq shu bilan birga, AKT sektorining YaIMdagi ulushi 2022-yilda atigi **1,9 foiz** bo‘lib qolgan. Bu ko‘rsatkichlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli sektor jadal sur‘atlarda o‘smoqda, ammo butun iqtisodiyot miqyosida uning salmog‘i hali to‘liq shakllanib ulgurmagan. Ikkinchi tomondan, hukumat 2030-yilgacha **IT eksportini 5 milliard AQSh dollariga yetkazish va 300 ming kishini IT sektorida band qilish** kabi katta maqsadlarni ilgari surmoqda. Bu esa bozor kuchlarining o‘zi emas, balki ularni qo‘llab-quvvatlaydigan siyosiy va institutsional mexanizmlar ham faol ekanini ko‘rsatadi. **Shunday qilib, O‘zbekiston tajribasi “ko‘rinmas qo‘l”ning raqamli davrda yakka holda emas, balki “aqli ko‘rinadigan qo‘l”, ya’ni davlatning strategik qo‘llab-quvvatlovi bilan birga ishlashini tasdiqlaydi.**

Bu yerda muhim nazariy xulosa shuki, raqamli iqtisodiyotda erkin bozor avtomatik ravishda adolatli va samarali natija bermaydi. Aksincha, kuchli platformalar o‘z infratuzilmasi, algoritmlari va ma’lumot bazasi orqali bozordagi ustunligini mustahkamlashi mumkin. UNCTAD 2020–2024 yillarda yangi competition-related digital policy measuresning uchdan biridan ko‘prog‘i aynan raqamli xizmatlar, elektron tijorat va platforma bozorlariga qaratilganini qayd etadi. Bu shuni anglatadiki, butun dunyoda siyosat yurituvchilar raqamli iqtisodiyotda bozorning o‘zini o‘zi to‘liq tartibga sola olmasligini tobora aniqroq tushunib bormoqda. Demak, Adam Smit nazariyasining bugungi talqini shundan iboratki, **bozor samaradorligini saqlash uchun endi bozorni himoya qiluvchi institutlar ham zarur**. Raqobat siyosati, ma’lumotlar portativligi, interoperability, antimonopoliya nazorati va algoritmik

shaffoflik bozorga qarshi vosita emas; ular raqamli davrda bozorning sog‘lom ishlashi uchun zarur infratuzilmadir.

Mahalliy ilmiy qarashlar ham shu xulosani qo‘llab-quvvatlaydi. Shadmankulova raqamli iqtisodiyot rivojlanishiga ta‘sir etuvchi omillar sifatida **huquqiy muhit, raqamli infratuzilma, inson kapitali va innovatsion siyosatni** alohida ajratadi. Ravzatov korxonalar raqobatbardoshligini oshirishda raqamli vositalarning hal qiluvchi rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Mustafayeva esa elektron tijorat tizimlarining amaliy qo‘llanishi jadal kengayayotgan bo‘lsa-da, uning samaradorligi institutsional muhit va boshqaruv sifati bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Bu qarashlar Adam Smit konsepsiyasining zamonaviy davrdagi talqinini aniqlashtiradi: **raqamli iqtisodiyotda individual manfaat umumiy farovonlikka faqat ochiq infratuzilma, samarali institutlar va adolatli qoidalar mavjud bo‘lgandagina xizmat qiladi.**

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar asosida shunday yakuniy xulosaga kelish mumkin: **Adam Smitning “ko‘rinmas qo‘l” nazariyasi hozirgi raqamli iqtisodiyotda o‘z ilmiy ahamiyatini saqlab qolgan, biroq uning amal qilish mexanizmi sezilarli darajada murakkablashgan.** Raqamli texnologiyalar tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi, bozorlarga kirishni yengillashtiradi, innovatsiyani rag‘batlantiradi va yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi. Shu jihatdan klassik bozor nazariyasining samaradorlikka oid yadrosi yashab qolgan. Ammo platformalar markazlashuvi, tarmoq effektlari, ma‘lumotlar ustunligi va switching costs kabi omillar sabab raqamli bozorlarda erkin raqobat ko‘pincha tabiiy holda emas, balki deformatsiyalangan shaklda yuzaga keladi. Bu esa “ko‘rinmas qo‘l”ning o‘z-o‘zidan mukammal muvozanat keltirib chiqarishi haqidagi an’anaviy tasavvurni cheklaydi.

Shu sababli raqamli iqtisodiyot uchun eng to‘g‘ri yondashuv — Adam Smit g‘oyalarini inkor etish emas, balki ularni zamonaviy institutsional sharoitga mos ravishda qayta talqin qilishdir. O‘zbekiston uchun bu xulosa alohida ahamiyatga ega. Chunki mamlakatda raqamli transformatsiya jadal ketmoqda, elektron tijorat, platforma xizmatlari va IT eksporti tez o‘smoqda. Lekin bu jarayonning uzoq muddatli

samarasi faqat bozor kuchlari bilan emas, balki raqobat siyosati, ma'lumotlar xavfsizligi, platforma ustunligini cheklash, huquqiy aniqlik va innovatsiyani rag'batlantiruvchi davlat siyosati bilan birgalikda yuzaga chiqadi. Ana shunday uyg'unlik mavjud bo'lgandagina "ko'rinmas qo'l" raqamli davrda ham jamiyat farovonligiga xizmat qiluvchi nazariy va amaliy mexanizm sifatida o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shadmankulova D.A. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillardan samarali foydalanish chora-tadbirlari // Raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt texnologiyalarining jamiyat rivojlanishidagi ahamiyati. – 2025. – T. 1. – № 1. – B. 40–46. – DOI: 10.5281/zenodo.14197738.
2. Ravzatov J.B. Raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini oshirish yo'llari // Raqamli iqtisodiyot. – 2025. – № 3. – B. 49–56.
3. Mustafayeva F. O'zbekistonda elektron tijorat tizimlari qo'llanilishining joriy holatini tahlil qilish ("FOTON" AJ misolida) // Raqamli iqtisodiyot. – 2025. – № 8.
4. Qodirov F. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot // Shahrisabz davlat pedagogika instituti ilmiy ishlari. – 2025.
5. Ibadullayev S.S. Raqamli iqtisodiyot rivojlanish jarayonida xizmat ko'rsatish sohasida yuzaga keladigan yangi imkoniyatlar // Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – № 2. – B. 177–179.